

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील सोलापूरमधील महिलांचे नेतृत्व

प्रा. पी. आर मिरजकर

इतिहास विभागप्रमुख

पी. डी. व्ही. पी महाविद्यालय,

तासगाव

आधुनिक भारताच्या इतिहासातील सुवर्ण अक्षरानी लिहलेले पान म्हणजे 'भारतीय स्वातंत्र्य लढा' होय. भारताने अन्यायाविरुद्ध लढण्याकरिता जगाला 'असहकाराचे' शस्त्र देत महिलांना स्वसामर्थ्याची जाणीवही याच लढ्याने करून दिली होती असे म्हणाल्यास काही वावगे ठरणार नाही. एकूणच स्वातंत्र्य लढ्याच्या पहिल्या पर्वापासूनच महिलांचा सहभाग उल्लेखनीय होता. 1930 च्या सविनय कायदेभंगाच्या पर्वात मात्र त्यांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला होता. 12 मार्च 1930 च्या मिठाच्या सत्याग्रहाने सविनय कायदेभंग चळवळ सुरू झाली. मिठाचा सत्याग्रह, जंगल सत्याग्रहाप्रमाणे शहरी व ग्रामीण भागात परदेशी मालाच्या आणि दारूच्या दुकानांसमोर निरोधनांनी सुरुवात झाली. या चळवळीमध्ये महिलांचा सहभाग लक्षणीय होता. हळू हळू दारूच्या दुकानासमोरील निरोधने मोठ्या प्रमाणात वाढली होती. महिला आणि पुरुष सत्याग्रही दारूच्या दुकानापुढे उभे राहून ग्राहकांना दारू खरेदी न करण्याची विनंती करत असत. त्याचबरोबर दारू आपल्या सोबतच आपल्या कुटूंबाच्या नाशास कशी कारणीभूत ठरते. याची माहिती देत असत. संपूर्ण हिंदुस्थानात पसरलेल्या या चळवळीचे पडसाद सोलापूरातही तितक्याच ताकतीने उमटले होते.

संपूर्ण देशामध्ये सर्वत्र ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध राजकीय जागृती आणि उठाव होत असताना सोलापूरही या सर्वापासून दुर राहू शकले नाही. ब्रिटिश सरकारविरोधी संघर्शाची परंपरा महात्मा गांधींनी जरी सुरू केली असली तरी, याच्या अगोदरपासूनच सोलापूरात राजकीय चळवळी अस्तित्वात होत्या. विशेषतः महात्मा गांधींनी सुरू केलेल्या काँग्रेसच्या चळवळीपासून (1920) सुरू झाली. असहकार चळवळीनंतर सविनय कायदेभंगाचा कार्यक्रम (1930) महात्मा गांधीजींनी जनतेसमोर ठेवला. याचा परिणाम सोलापूरमध्ये होऊन इ. स. 1930 मध्ये सोलापूरात 'मार्शल लॉ' पुकारण्यात आला. असे जरी असले तरी याच्या अगोदरपासूनच सोलापूर जिल्यात राजकीय चळवळ अस्तित्वात होतीच. देशभरात उमटणारे उठावाचे पडसाद सोलापूरातही उमटले. त्याची सुरुवात नगरपालिकेपासून झाली. म्हणजेच सरकार नियुक्त सभासदांची असणारी नगरपालिका हळू हळू लोकनियुक्त प्रतिनिधींच्या हाती गेली आणि नंतर सरकार नियुक्त सभासदांच्या हाती असलेली अधिकार सूत्रे राष्ट्रीय विचारसरणीच्या लोकांच्या हाती आली. हा संपूर्ण बदल काळानुरूप घडत असतानाच सोलापूरात स्वातंत्र्याचे वारेही तितकेच जोमाने वाहत होते. म्हणूनच भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा अभ्यास करत असताना स्थानिक पातळीवर देखिल विचार करावा लागतो. कारण या चळवळीचे पडसाद दुरवर पसरले होते. सोलापूर देखिल यापासून दुर नव्हते. या चळवळीत पुरुशांप्रमाणेच स्त्रियांनीही आपले योगदान दिले होते. गांधीजींच्या विचाराने प्रेरित झालेल्या महिलांनी या लढ्यात आपला सहभाग नोंदविला होता. स्थानिक इतिहासाच्या दृष्टिकोनातून अशा थोर स्वातंत्र्य सैनिक महिलांची उल्लेखनीय कामगिरी अभ्यासने कमप्राप्त ठरते.

रमाबाई नरसिंह पित्रे—

सोलापूरचा स्वातंत्र्यलढा म्हंटल की, सर्व प्रथम रमाबाई पित्रे यांचे नाव घेतल्याशिवाय पूर्ण होत नाही. ज्यांनी सर्वाधीक तुरुंगवास भोगला होता. अशा रमाबाईंचा जन्म 1898 साली सांगली जिल्ह्यातील

खानापूर तालुक्यातील हळशी या गावामध्ये झाला. वयाच्या 13 व्या वर्षी लग्न आणि 16 व्या वर्षीच वैधव्य अशा परिस्थिती खचून न जाता त्यांनी धाराने परिस्थितीस सामोरे जाण्याचे ठरविले. पुण्यात आपल्या मामाकडे राहून त्यांनी सेवासदन संस्थेतून व्हर्नाक्युलर फायनलची परीक्षा उत्तीर्ण होऊन. पुण्यातील ससून हॉस्पिटलमध्ये नर्सिंग कोर्स पूर्ण करून या परीक्षेत प्रथम येऊन त्यांनी सुवर्णपदक मिळविले होते. अलिबाग येथे काही काळ काम केल्यानंतर त्या सोलापूर येथे आल्या आणि स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांनी भाग घेतला. कारण त्यांच्या माहेरी देशभक्तीचे वातावर होते. त्यांचे थोरले बंधु रामचंद्र आण्णा आणि धाकटे बंधु डॉ. नरसिंह हे स्वातंत्र्य लढ्याशी संबंधीत बुलेटिन्स स्वतः टाईप करून वाटायचे. तसेच लोकमान्य टिळकांच्या निधनानंतर त्यांनी स्वातंत्र्यासाठी लढत राहण्याची शपथही घेतली होती.1

सोलापूरातील त्यांच्या कार्यकालात त्यांचा सतत डॉ. कृ. भी. आंत्रोळीकर, रामभाऊ राजवाडे, रामकृष्णजी जाजू यांसारख्या क्रियाशील नेत्यांशी सततचा संपर्क असायचा. सभा मिरवणूका, सत्याग्रह, मोर्चे, बहिष्कार या स्वातंत्र्यलढ्याच्या उपकरणांमध्ये त्या हिरीरीने सहभाग नोंदवत होत्या. 1932 साली त्यांनी पहिले भाषण केले आणि त्या सोलापूरच्या पहिल्या सत्याग्रही असल्याने त्यांना 2 वर्षांच्या तुरुंगवासाची आणि 50 :पये दंडाची शिक्षाही झाली होती.2 त्या इतक्या निर्भीड होत्या की, त्यांनी न्यायाधीशांनाही गुन्ह्याचा जाब विचारला असता तडफदार उत्तरे दिली की, देशाच्या हितासाठी काही केल्यास गुन्हा होतो का? या निर्भीड आणि बाणेदार उत्तरामुळे त्यांचा कारावास आणखीन वाढला होता.3 पुण्यात येरवड्याच्या तुरुंगात त्यांना त्रास देण्यासाठी म्हणून त्यांना कुश्टरोग्यांच्या सोबत ठेवण्यात आले होते. मात्र रमाबाईंनी त्या रोग्यांची मनापासून सेवा केली. तुरुंगात असतानाही त्या कैद्यांपुढे देशभक्तीपर गीते म्हणत असत. तुरुंगवास भोगून झाल्यावर त्यांनी सोलापूरातील नवी पेठ येथील राजवाडे चौकात 1935 साली सोलापूरात पहिल प्रसूतिगृह काढले. गोरगरिब महिलांसाठी त्यांची प्रसूति चांगली व्हावी हा प्रामाणिक हेतू त्यामागे होता.

पुढे 1942 साली भूमिगत राहून चलेजाव चळवळीच्या वेळी सुद्धा स्वातंत्र्यसैनिकांना त्या मदत करत होत्या. 1947-48 मध्ये हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील निर्वासितांना मदत करण्यात त्यांचाही पुढाकार होता.4 पुढे त्यांच्या कामाची दखल घेत काँग्रेसने 1938 सोलापूरच्या नगरपालिकेची निवडणूक लढविण्यासाठी त्यांना उमेदवारी दिली. त्यात त्यांना यशही आले होते. 1940 उद्यान समिती चेअरमन, 1942 नगरपालिका सदस्य, 1946 तिसऱ्यांदा पुन्हा निवडून आल्या. एक कर्तव्यदक्ष, अभ्यासू स्पष्टबोली असणाऱ्या नगरसेविका म्हणून त्यांची ख्याती सर्वदूर पसरली होती.

एकूणच राश्ट्रासाठी त्यागाची भावना सतत बाळगणाऱ्या, आपले संपूर्ण आयुश्य देशासाठी समर्पित करणाऱ्या या थोर रणरागीणीचे निधन 24 फेब्रुवारी 1989 रोजी वयाच्या 89 व्या वर्षी झाले.

द्वारकाबाई देशपांडे-

द्वारकाबाईंचा जन्म 1909 साली सोलापूरात झाला. त्यांच्या लहानपणीच आई-वडिलांचा मृत्यू झाल्याने त्यांचे शिक्षण चौथीपर्यंतच झाले होते. लोकमान्य टिळक आणि महात्मा फुले यांच्या विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर होता. त्याचबरोबर थोर समाजसेविका रमाबाई पित्रे यांच्या संपर्कात आल्या. आणि त्यांनी काँग्रेस पक्षात प्रवेश केला. 1940 मध्ये महात्मा गांधीजींनी सुरू केलेल्या वैयक्तिक सत्याग्रहात द्वारकाबाईंनी भाग घेतला. पुढे 1942 च्या चलेजाव आंदोलनातही त्या सहभागी झाल्या होत्या. यासाठी त्यांना 8 महिन्यांचा कारावासही भोगावा लागला होता. अहमदाबादच्या तुरुंगात असताना 26 जानेवारी 1943 रोजी इतर 12 महिला कैद्यांच्या समवेत तुरुंगाच्या दरवाज्यावर तिरंगा ध्वज फडकविण्याचे धाडस त्यांनी दाखविले.5 त्या काँग्रेस सेवादलाच्या सदस्या होत्या. 1947 साली त्यांनी

कुरुक्षेत्रात जाऊन तेथिल शुश्रुतांची सेवा देखील त्यांनी केली. त्याचबरोबर मीनाक्षी साने यांनी स्थापन केलेल्या महिला मंडळाच्या त्या पहिल्या अध्यक्षा बनल्या. महिलांसाठी अनेक उपक्रमही राबविले. 1972 मध्ये सरकारने त्यांना मासिक मानधन व ताम्रपट तसेच सन्मानचिन्ह देऊन त्यांचा गौरव केला. अशा या रणरागिणीचा मृत्यू 14 सप्टेंबर 1989 रोजी झाला.

सुमतीबाई शहा—

पंडिता सुमतीबाई शहा यांचा जन्म 9 जानेवारी 1912 रोजी देशभक्त शहा घराण्यात झाला. सोलापूरतील सेवा सदन शाळेत शिक्षण घेऊन त्यांनी संस्कृत व इंग्रजी भाषेमध्ये प्राविण्य मिळविले होते. त्याचबरोबर कलकत्याला जाऊन 'काव्यतिर्थ' ही पदवी संपादन करणाऱ्या त्या पहिल्या भारतीय महिला ठरल्या होत्या. त्यांच्या कुशाग्र बुद्धिमत्तेमुळे त्यांना 'पंडिता' ही पदवी देखील मिळाली होती. 6 मे 1930 रोजी महात्मा गांधी यांच्या निशेधार्थ सोलापूरात एक प्रचंड मोठी मिरवणूक निघाली होती. त्या मिरवणूकीचे नेतृत्व सुमतीबाईंनी करत हातात तिरंगा घेऊन तो फडकविण्याचे धाडसही त्यांनी केले होते. या मिरवणूकीत त्यांच्यासोबत टिळक चौकात डॉ. आंत्रोळीकरांच्या पत्नी इंदिराबाई आणि तुळशीदास जाधव यांच्या पत्नी जनाबाई जाधव या देखिल सहभागी झाल्या होत्या.6 ब्रिटिश सैनिकांच्या ससेमिन्यामुळे भूमिगत राहुन त्यांना देशसेवेचे कार्य करावे लागत होते. महात्मा गांधीजींना या कार्याबद्दल कौतुक करून त्यांना कस्तुरबा ट्रस्टचे अध्यक्षपद दिले होते. सुमतीबाई या श्रेष्ठ दर्जाच्या लेखिकाही होत्या. ज्ञानगीता, भावगीता, अमरभारती आणि रामायण इ. असे 25 ग्रंथ त्यांनी लिहिले. त्यांच्या विविध कार्यामुळे त्यांना विदूशीरत्न, महिलारत्न, साहित्याचार्य अशा पदव्या त्यांना मिळाल्या. भारत सरकारने 21 एप्रिल 1970 रोजी त्यांना तत्कालीन राष्ट्रपती व्ही. व्ही. गिरी यांच्या हस्ते 'पद्मश्री' हा किताब देण्यात आला. अशा या तपस्वीनीचे स्वर्गवास 7 जुलै 2000 साली झाले.

काँ. मीनाक्षी कऱ्हाडकर—

सोलापूरच्या गिरणी कामगार चळवळीमध्ये काँ. मीनाक्षी कऱ्हाडकर यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. तसेच सोलापूरतील महिला विडी कामगारांना संघटीत करण्याचे श्रेय देखिल त्यांनाच दिले जाते. त्यांचा जन्म 18 मे 1909 रोजी गणपतराव आणि इंदिराबाई सरदेसाई या दांपत्यांच्या पोटी झाला. मीनाक्षीबाईंच्यावर त्यांचे थोरले बंधु श्रीनिवास सरदेसाई यांच्या मार्क्सवादी विचारांचा प्रभाव होता. 1932 मध्ये त्या कम्युनिस्ट पार्टीचे काम करण्यासाठी मुंबईला आल्या. येथे राहुन त्या पार्टीचे काम करू लागल्या. येथेच त्यांची ओळख काँ. कऱ्हाडकरांशी झाली. आणि मैत्रिचे रूपांतर विवाहामध्ये झाले. यानंतर त्या सोलापूरात आल्या व येथिल कामगार चळवळीशी एकरूप झाल्या. गिरणी कामगारांचे संघटन करण्याबरोबरच त्यांनी विडी कामगार महिलांमध्ये जागृती घडवून आणण्याचा चंग बांधला होता. या महिलांच्या होणाऱ्या आर्थिक शोशणाविरुद्ध आवाज उठविण्याचा प्रयत्न केला. दहा दहा तास काम केल्यानंतर एक हजार विड्याचे त्यांना पाच आणे मिळायचे व ते त्यांना सहजा—सहजी कारखानदार हातात पडू देत नव्हते.त्यांच्या पैशातून उशीरा कामावर येणे, उलट उत्तरे देणे अशी कारणे लावून कपात केली जात असे.7 या कामगार महिलांचे राहणीमानही अत्यंत हिन दर्जाचे होते. या कामगार महिलांना आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव प्रथम काँ. मीनाक्षी कऱ्हाडकर यांनीच करून दिली. त्या झोपडपट्टीत राहून विडी कामगार महिलांसाठी काम करू लागल्या. हळू हळू त्यांची शिकवण त्या अशिक्षित महिलांनाही कळू लागले. परिणामी 29 ऑक्टोबर 1934 रोजी शिवकरण मंगीलाल यांच्या विडी कारखान्यातील 100-125 स्त्रीयांना मजूरी कमी दिली म्हणून त्या संपात उतरल्या. असंघटीत क्षेत्रातील

स्त्रियांचा हा भारतातील पहिला संप होता. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात स्त्रियांना संघटीत करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य कॉ. मीनाक्षीबाईंनी केले होते असे म्हणाल्यास काही वावगे ठरणार नाही.

प्रा. शांता बुद्धिसागर—

यांचा जन्म बेळगावात 20 जानेवारी 1922 रोजी देशभक्त आणि राष्ट्रीय वातावरण असलेल्या घराण्यात त्यांचे प्राथमिक शिक्षण बेळगावात तर माध्यमिक शिक्षण देशभक्तीने भारावलेल्या आपल्या थोरल्या बंधुकडे म्हणजेच डॉ. रामकृष्ण अष्टपुत्रे यांच्याकडे धुळ्यास झाले. महाविद्यालयीन शिक्षण त्यांनी कोल्हापूर, सांगली आणि सोलापूरात घेतले. धुळ्यास राहत असताना परांजपे नावाच्या कुटूंबाशी त्यांची ओळख झाली. तेथेच मधु लिमये राहत असल्याने साने गुरुजींचे सतत त्यांच्याकडे येणे जाणे होते. त्याकाळात सेवादलाचे काम फार जोमाने चालू होते. शांताबाईंच्या समर्पित भावनेमुळे त्यांनी आपले सर्व आयुश्य देशसेवेसाठी खर्च केले. त्याकाळात साने गुरुजी शेतकऱ्यामध्ये काँग्रेसचे कार्य पहात होते. त्याचबरोबर ते स्वयंसेवक पथकाचे प्रमुखही होते. शांताबाईंही पथकात सामील झाल्या परिणामी साने गुरुजींचा सहवास त्यांना लाभला. आणि त्यांच्यावर साने गुरुजींच्या विचारांचा प्रभाव पडला.

कोल्हापूरात शिक्षण घेत असताना त्यांची ओळख अनेक सुप्रसिद्ध साहित्यिक आणि कवी यांच्याशी झाली होती. त्यात प्रामुख्याने वि. स. खांडेकर, ना. सी. फडके, ग. दि. माडगुळकर, सुधिर फडके यांचा उल्लेख अवर्जून करावा लागेल. दरम्यानच्या काळात 1942 ची चलेजाव चळवळ देशात फोफावत होती. त्यावेळेस शांताबाईंनीही आपले शिक्षण अर्धवट सोडून सहभाग घेतला होता.8 या चळवळीत भूमिगत राहून त्यांनी पिस्तुलांनी भरलेला पेटारा आपले भावी पती देशभक्त माधव गजानन बुद्धिसागर यांच्याकडे पोहचविण्याचे कार्य केले होते.9 पोलिसापासून वाचण्यासाठी त्यांनी निर्मला देशपांडे हे नाव धारण केले होते. स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतल्यानंतर त्यांनी मोठ मोठ्या मोर्चासमोर भाषणे केली. या धाडसाचे बाळकडु त्यांना त्यांच्या वडिलांकडूनच मिळालेले होते. बंगलोरमध्ये झालेल्या अंतरमहाविद्यालयीन स्पर्धेत त्यांनी स्वातंत्र्य लढ्यावर इंग्रजीतून भाषण करून प्रथम क्रमांकाची पटकविला होता. याचा उपयोग त्यांना स्वातंत्र्याच्या चळवळीत भाग घेतल्यानंतर खूप झाला. त्यासाठी त्यांना प्रजापरिशदेचे माधवराव बागल, रत्नाप्पा कुंभार आणि सा. रे. पाटील यांचे मार्गदर्शन लाभले होते. त्यांच्यातील धडाडी व कुशल कार्य पाहुन कम्युनिस्ट व हिंदुत्ववादी विचारप्रणालीच्या मंडळींनी त्यांना संघटनेत घेण्याचा प्रयत्न केला होता. मात्र त्यांच्या संपर्क सतत समाजवादी विचारसरणीच्या मंडळींशी आल्याने त्या राष्ट्रसेवादलाशी पाईक राहिल्या. पुढे आपले अर्धवट राहिलेले शिक्षणही त्यांनी सांगलीच्या विलिंग्डन कॉलेजात पूर्ण केले. या सर्व देशकार्याबरोबरच त्यांनी शिक्षण क्षेत्रातही भरीव कार्य केले होते. शांताबाईंनी आयुष्याच्या शेवटी देहदान केले. अशा या विदुशीचा मृत्यू 21 जुलै 2006 रोजी वयाच्या 85 व्या वर्षी त्यांचे निधन झाले.

शांताबाई भगवानराव पतकी—

शांताबाईंचा जन्म 1916 साली पंढरपुरात झाला. वडिलांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या मातोश्री लक्ष्मीबाई या आपल्या पतीचा मिठाईचा व्यवसाय सोडून त्या सोलापूरातील जुन्या गिरणीत कामाला लागून आपला उदरनिर्वाह करू लागल्या. गांधी टोपी काढण्यास नकार देऊन स्वतःच्या डोक्यावर गोळी घालून घेण्यास तयार असणाऱ्या तुळशीदास जाधवांच्या यांच्या वाड्यात त्या राहत होत्या. त्या वाड्यात असतानाच मार्शल कृष्णाजी जाजू, डॉ. कृ. भि. आंत्रोळीकर, भाई छन्नुसिंह चंदेले, नकलाकार भगवानराव पतकी यांसारख्या थोरा— मोठ्यांचे येणे जाणे सतत असायचे. या सर्वांच्या विचारांचा प्रभाव शांताबाईंवर आपसुकच पडला होता. परिणामी त्या सभा, संप, मोर्चे, सत्याग्रह, उपोशणे आणि आंदोलांमध्ये त्या उत्साहाने सहभागी होत असत. पोलिसांना कशाचा पत्ता न लागू देता त्या खादी विकणाऱ्या, स्वातंत्र्य

सैनिकांसाठी टोप्या शिवणाऱ्या, स्वातंत्र्य सैनिकांना आपल्या घरात लपवून ठेवणाऱ्या या देशप्रेमाने भारावलेल्या शांताबाईंना 'भूमिगत स्वातंत्र्य सैनिक' म्हणून ओळखले जात होते.¹⁰ एकूणच शांताबाई पत्की यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

एकंदरीत संपूर्ण देशात ब्रिटिशांच्या विरोधात सुरु झालेल्या स्वातंत्र्य संग्रामात सोलापूरही मागे नव्हते. द्वारकाताई देशपांडे, सुमतीबाई शहा, प्रा. शांता बुद्धिसागर, कॉ. मिनाक्षीताई क-हाडकर आणि शांताबाई भगवानराव पतकी यांसारख्या शूर महिलांनी स्वातंत्र्याच्या धगधगत्या होमकुंडात उडी घेत भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीच्या इतिहासात आपल्या देशकार्याने आणि समाजकार्याने आपला ठसा उमठविला होता असे म्हणाल्यास काही वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ-साहित्य-सूची

1. येवले शं. भा, सोलापूर जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा, ऑगस्ट कांती सुवर्ण महोत्सव समिती, मुंबई, ऑगस्ट कांती सुवर्णमहोत्सवी वर्ष.
2. किलोस्कर शांता, कॉंग्रेस मीनाक्षीताई-एक भूईचक्र, श्रीमती मीनाक्षीबाई साने स्मृती समिती 62 गोल्डफीच पेठ, सोलापूर, प्रकाशनवर्ष अनुपलब्ध.
3. प्रा. डॉ. येळेगावकर श्रीकांत, भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील सोलापूरचे योगदान, जटायु अक्षरसेवा, ऑगस्ट 2022
4. जोगीपेटकर संजय, सोलापूरची देदीप्यमान चळवळ, लोकवाग्मय गृह, 15 ऑगस्ट 2021-
5. प्रा. पुंडे नीलकंठ, मार्शल लॉ आणि सोलापूरचे चार हुतात्मे, सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर, मार्च 2009
6. पंडिता सुमतीबाई शहा गौरव ग्रंथ, पंडिता सुमतीबाई विद्यापीठ श्रावीका संस्था नगर ट्रस्ट, सोलापूर, 1978-
7. लोकसेवा साप्ताहिक, दिनांक 12 जाने. 1948-
8. प्रा. डॉ. येळेगावकर श्रीकांत, सोलापूरच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील दिपस्तंभ, अक्षरलेणे प्रकाशन, प्रकाशनवर्ष अनुपलब्ध.

तळटीपा-

1. प्रा. डॉ. येळेगावकर श्रीकांत, भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील सोलापूरचे योगदान, जटायु अक्षरसेवा, ऑगस्ट 2022]
2. कित्ता, पृ. क्र. 90
3. कित्ता, पृ. क्र. 90
4. कित्ता, पृ. क्र. 90
5. उपरोक्त, डॉ. येळेगावकर श्रीकांत, पृ. क्र. 93
6. उपरोक्त, डॉ. येळेगावकर श्रीकांत, पृ. क्र. 96
7. जोगीपेटकर संजय, सोलापूरची देदीप्यमान चळवळ, लोकवाग्मय गृह, 15 ऑगस्ट 2021] पृ. क्र. 129
8. उपरोक्त, डॉ. येळेगावकर श्रीकांत, पृ. क्र. 131
9. कित्ता, 131
10. उपरोक्त, डॉ. येळेगावकर श्रीकांत, पृ. क्र. 115